

УДК 17:165.742

РОЛЬ ГРЕЦЬКОЇ ПАЙДЕЇ У СТАНОВЛЕННІ РИМСЬКОГО ГУМАНІЗМУ

Лариса Мандрищук

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: mandryschuk@gmail.com

Досліджено поняття *humanitas*. Окреслено його трактування та виявлено зв'язок із грецьким *παιδεία*. З'ясовано, що *humanitas* – латинський переклад грецького терміна *παιδεία* і що його вживали у протилежному до *barbarus* (дикість, неосвіченість, тваринність) значенні – як освіченість через “благородні науки”, моральну вихованість, цивілізованість, добре ставлення до інших. Доведено, що грецьке поняття *παιδεία*, хоч і означало виховання, навчання, освіти, не є цілком адекватним римському *humanitas*. Мета грецького виховання – докорінно змінити людину, тому *παιδεία* – ширше поняття, ніж *humanitas*. Продемонстровано зміни в значенні поняття “людського” в епоху Середньовіччя, Відродження й аж до ХХ ст. Розкрито утвердження латинської традиції *humanitas* впродовж тривалої історії її існування.

Ключові слова: людськість, освіченість, вихованість, *humanitas*, *παιδεία*.

Поняття “гуманізм” – одне з найуживаніших, найпоширеніших сьогодні в Україні в будь-якій сфері людської діяльності: науці, філософії, мистецтві, педагогіці, політології, психології, медицині і т. д. Тему гуманізму вивчали чимало науковців, які подали не лише тлумачення цього поняття, а й способи його використання: що таке гуманна людина, яким чином досягнути цього ідеалу і як застосовувати його у співжитті з іншими.

Проблема гуманізму *актуальна* вже впродовж двох тисячоліть і відкрита для нових розмірковувань, про що свідчить значна кількість дослідників цієї теми: Г. Грабович, О. Батлук, Л. Брагіна, В. Бичков, К. Бурдах, М. Гайдегер, Е. Жільсон, М. Ландман, К. Леві-Строс, В. Литвинов, Ж. Марітен, В. Нестеренко, Р. Пфайфер, Дж. Реале та Д. Антіс'єрі, Ж.-П. Сартр, В. Єгер та інші. Однак і нині є багато нез'ясованих аспектів, що пов'язано здебільшого з прогалинами в дослідженні історії формування поняття “гуманізм”, його змісту, який часто тлумачать досить широко. Особливо важливе це питання для України, де про гуманізм написано чимало праць, але проблему розглянуто дещо розмито. Тому *мета* статті – подати короткий історичний огляд поняття “гуманізм” і виявити його зв'язок із *παιδεία*.

Поняття “гуманізм”, як загальновідомо, походить від латинського слова *humanitas* (“*humanitas, atis, f* – людська природа, людська гідність, людяність, ласкавість, привітність, доброта, духовна культура, освіта, витонченість, вихованість, (мистецький) смак” [11, с. 272]), яке ввів Цицерон. Але навіть на такому фактичному ґрунті дотепер точаться дискусії: чи справді *humanitas* належить Цицерону, чи комусь іншому? Чимало дослідників схиляється до думки, що *humanitas* уперше використали римляни приблизно в середині II ст. до н. е., а саме – римські аристократи – Сципій Африканський (молодший), Лелій, Теренцій, Полібій, Панетій і брати Гракхи, які утворили так зване “коло Сципіона”. Зокрема, М. Ландман стверджує, що слово

humanitas виникло серед прихильників Сципіона, який захоплювався грецькою літературою та культурою: “У колі Сципіона виникло тільки слово, яке, хоч духовно оживлене грецькою філософією, але виявляє іншу форму існування римлян: humanitas. Спершу це було модне слово. Юристи та Цезар уникали його як надто пишного. А Цицерон, навпаки, підхопив і передусім завдяки йому воно відоме” [17, с. 22].

Сципіон зібрав навколо себе освічених людей, які пропагували вивчення грецької культури, але своїх праць не залишив. Лелій, Панетій, Полібій теж не вживають слова humanitas у власних текстах, тому перші документальні відомості про існування поняття humanitas все ж скеровують до Цицерона. З цією думкою погоджується і Р. Пфайфер: “При цьому для Заходу є вирішальним те, що тій відданості грекам як genus humanissimum, у вимозі studia humanitatis et litterarum як обов’язку справжньої благородної людини, лежала воля не тільки навчати себе досконалим грецьким формам вираження, а й справді внутрішньо формувати себе. Своє літературне відображення цей процес знайшов у творах Цицерона, які, таким чином, можуть вважатися найдавнішими документами “гуманізму” [19, с. 161], і О. Батлук, котрий відоме висловлювання “Я людина, і ніщо людське мені не чуже” (homo sum, nihil humanum a me alienum puto), що його вжив Теренцій [10, с. 116], тлумачить не як вияв гуманізму, а як “виправдання людської безцеремонності”.

Щоправда, спростування О. Батлука не є правильним, бо Теренцій, найімовірніше, вживає це висловлювання для характеристики сутності людини: “Я людина, і ніщо людське мені не чуже”. Таке тлумачення humanitas у Теренція більш відповідне контекстуально, тому слово “людський” не має тут того значення, яке є в humanitas Цицерона. Можна погодитися з О. Батлуком, що humanitas якщо й існувало до Цицерона, то про нього майже ніхто не знав, а Цицерон вживає його майже скрізь. Окрім цього, М. Ландман не зазначає, у яких саме працях прихильників Сципіона вжито це слово.

Цицерон захоплювався Сципіоном як вельми вченою людиною, називав його “найкращим римлянином”. Тому цілком імовірно, що Цицерон довідався від своїх попередників про humanitas. Він навіть неодноразово слухав та записував лекції Посидонія, учня Панетія, називаючи його своїм приятелем та вчителем. Тому очевидно, що приятелі Сципіона вплинули на погляди Цицерона, але, враховуючи незаперечні факти, творцем humanitas вирішили все-таки вважати Цицерона.

Humanitas з латинської означає “людський, людяний” і відображає освічений ідеал людини, на противагу варварам (barbar, immanitas або тепер уже inhumanus), адже варварами римляни називали представників інших народів не тому, що ті мали відмінні культури та традиції від їхньої і грецької, а тому, що сприймали їх як неосвічених. Натомість грецьку культуру вважали високорозвиненою, у якій панувала освіченість, перевага над дикістю, тваринністю, справжня людськість. А отже, і римляни, як послідовники греків, володіють тією ж людськістю humanitas, для них бути людяною або людською людиною (hominibus humana) означає жити в спільноті як частина цілого [20, с. 120], тому людина є людяною, якщо вона цивілізована. Така людина неодмінно має покладатися на власне ratio, яке через освіченість набуває і мудрості, і моральності.

Цицерон майже завжди тлумачить термін humanitas аналогічно. Щоправда, є кілька відмінностей: філософ трактує це поняття досить широко, багатогранно, а не

усталено. О. Батлук у статті “Цицерон і філософія виховання в Древньому Римі” виокремлює п’ять значень *humanitas*, наявних у літературній спадщині Цицерона: “освіченість”, “мудрість”, “добре ставлення людини до навколишніх людей”, “цивілізованість”, “людськість як антипод дикості, тваринності” [1, с. 140]. Звісно, наведені значення не заперечують одне одного, а тільки взаємодоповнюють, хоч трохи між собою й різняться. Тому не дивно, що тлумачення цього терміна в Цицерона сучасники подають по-різному, що сформувало розмитий образ поняття.

Ще одне незаперечне підтвердження, що *humanitas* створив Цицерон, – грецьке слово *παιδεία*, яке перекладають як “виховання, навчання, освіченість” [4, с. 920] і яке є прототипом *humanitas*. Чимало дослідників вважає, що саме грецьку пайдею Цицерон переклав латинською мовою як *humanitas*: О. Батлук [1, с. 124], В. Єгер [6, с. 30], М. Гайдегер [12, с. 196], В. Бичков [2, с. 148] та ін., також про це йдеться в англійській “Енциклопедії філософії”: “Термін “гуманізм” у цьому значенні походить від *humanitas*, яким у час Цицерона і Варона характеризували освіту як таку, те, що греки називали *paideia*: освіта привілейована – для тих, хто вважав гуманітарні науки інструментами, дисциплінами, властивими людині, що відрізняють її від інших тварин” [18, с. 69–70]. Такий погляд спирається на твердження Аула Гелія, котрий у праці “*Noctes Atticae*” (“Аттичні ночі”) написав про те, що *humanitas* походить від *παιδεία*, а не *φιλανθρωπία* (людинолюбство). Таку думку учений пояснює тим, що грецька *φιλανθρωπία* насамперед означає дружлюбне ставлення до інших людей, добрий характер, а *humanitas* часто окреслюють як “*eruditionem institutionemque in bonas artes*” [14, с. 456] (освіту і виховання в благородних науках). Тому пайдея контекстуально точніше відповідає *humanitas*, ніж *φιλανθρωπία*.

Не виникає жодних сумнівів щодо висновків А. Гелія, навіть потрібно погодитися, що зміст філантропії вповні не окреслює змісту *humanitas*. Однак й сьогодні є дослідники (наприклад, П. Грімаль [5, с. 538]), які надають перевагу *φιλανθρωπία*, вважаючи, що саме вона започаткувала латинське *humanitas*.

В. Бичков так окреслює ситуацію: *humanitas* бере початок від грецької пайдеї й означає витончене, аристократичне виховання, високу культуру, недоступні для простого римського народу. А пізні стоїки вживають *humanitas* в іншому значенні, близькому до грецької філантропії, і стосується воно вже не вузького кола аристократів, а загалу, будь-якої людини, попри її статус у державі. Саме такий *humanitas* використовують ранні християни та Лактанцій [2, с. 148].

У час утвердження християнства поширюється просвіта релігійних мислителів, мета якої – навчити звичайних людей ідей, законів нової релігії. На *humanitas* звертають менше уваги, надаючи перевагу новоперекладеним текстам філософії Аристотеля та працям Отців церкви, а про твори Цицерона майже не згадують. З’являється новий ідеал – людина релігійна, яка має жити з вірою в Бога. Як пише Ж. Марітен, бути людиною, згідно з Т. Аквінським та І. Севільським, – означає відчувати любов та співчуття до іншої людини [7, с. 194]. Але не варто розцінювати це як римський гуманізм у новоутвореному значенні *φιλανθρωπία*, бо таке вчення – серцевина Нового заповіту, книги, на якій ґрунтується християнство. Цей термін має змістову подібність до *humanitas* і відповідає одному з його визначень (добре ставлення людини до інших людей), але не окреслює його повноти.

Щодо греків, то під пайдеєю вони розуміли не лише освіту та виховання дітей, а й медицину, архітектуру, звичайне ремесло, трагедію, комедію, поезію, філософію.

Йшлося про виховання та освіту і дитини, й дорослого; навчання не лише нового, потрібного для повсякденного життя, а й навчання відчувати та мислити. Пайдея мала навчати людину не тільки корисних знань, що їх відкривали греки, а й змінювати та виховувати особу загалом. Зокрема, як пише М. Гайдегер, грецьке навчання було повільним і поступовим, у його процесі людина змінювалася, і йшлося не тільки про накопичування знань, а й про внутрішні зміни в основі людини: “Пайдея означає, за платонівським визначенням її сутності *περιαγωγή ὅλης τῆς ψυχῆς*, спрямування до зміни всієї людини в її сутності” [13, с. 350].

Дещо іншу інтерпретацію цього слова подає В. Єгер у відомій праці “Пайдея. Виховання античного грека”, де, аналізуючи “Бенкет” Платона, ототожнює ерос із пайдеєю: “З’єднання Ероса і Пайдеї – основна думка “Бенкету” [6, с. 183]. Ерос постає як прагнення Блага, любов до Блага, прагнення до вдосконалення, яке закорінене в сутнісній природі людини. Автор наводить як приклад міф про андрогінів у викладенні Аристофана і на його основі робить висновок, що ерос – любов до самого себе, яка вдосконалюється через любов до іншого; це “прагнення до формування істинної людини у людині” [6, с. 192]. “Якщо справедливе наше розуміння Ероса (Ерос – прагнення постійно володіти Благом), яке за сутністю є в найвищому сенсі виявом любові людини до самої себе, то предмет цього прагнення – вічно прекрасне та блага – є не що інше, як власна суть” [6, с. 195]. Звісно, таке гуманістичне трактування еросу як пайдеї можливе, але не у філософії Платона. Словосполучення “справжня людина в людині” є витвором римлян, з чим погоджуються і О. Баглук, і М. Гайдегер; воно не було притаманне грекам, бо “людське” в них стосувалося насамперед сутності людини, як тваринне – сутності тварини. Ще один аргумент на підтвердження цієї думки – переклад у словнику А. Вейсмана грецького *ἄνθρωπῆος*, що означає людський, а також *ἄνθρωπιχός* – як людський, той, що властивий людській природі [4, с. 116]. В інших значеннях це слово давні греки не вживали. Трактувати людину як людську могли тільки римляни, які мимовільно, через прагнення розмежувати освіченість від неосвіченості, дикості, розділили природу людини на тваринну та людську.

Тому називати адекватним *humanitas* грецькій пайдеї не коректно, хоч Цицерон і переклав пайдею як *humanitas*. Ці два слова змістово не відповідають одне одному. Хоча римський гуманізм і мав виховувати людину, але освіченість у цьому контексті впливає з антагонізму людськості (освіченості) – дикості (неосвіченості) і її мета – вивчити високорозвинену грецьку культуру й завдяки цьому дещо змінити власну, як більш грубу. Римляни прагнули створити освічений ідеал, орієнтир якого – грек-філософ, що було дуже важко реалізувати, зважаючи на попередню історію, звичаї римського народу. Натомість грецька пайдея народилася з духу греків, які прагнули пізнання як “любіві до мудрості”. Вони створили саму філософію, не намагаючись запозичити чужу культуру. Їх *παιδεία* – не намагання окреслити розрізнення “людина – варвар”, а прагнення найкращого, прекрасного, гармонійного, досконалого, божественного, що дає щастя та піднесення. Греки, як найкращі філософи, досягли цього через власний важкий шлях трагічного катарсису.

Ці два поняття – *humanitas* і *παιδεία* – сформувалися в різних середовищах, у ситуації неоднакових прагнень, з іншою метою, на відмінних ідеях, тому й значення кожного різне: одне – створити виховний та моральний ідеал, інше – пізнавати та формувати. Зміст, закладений у римському гуманізмі, зберігся донині й упевнено

існує й далі, хоч у кожній епосі набуває додаткового значення. Зокрема, у Середньовіччі на *humanitas* звертали менше уваги, як зазначають Р. Пфайффер [19, с. 163] та Т. Зілінські [21, с. 130–131] і про що вже йшлося вище – оскільки швидко утверджувався новий християнський релігійний світогляд. Вихована й освічена людина цього періоду – насамперед людина релігійна, яка знає святе Письмо і за цим вченням намагається жити та діяти. Сенс людського життя полягав у пізнанні та любові до Бога, а відтак і в удосконаленні себе як гріховної істоти, яку створено за подобою Божою.

У цей час *humanitas* набуває й інших форм існування. Насамперед – як вільні мистецтва чи науки (*liberalis artes* чи *disciplinae*), що утверджувалися на початку Середньовіччя, але їх виникнення сягає часів життя сучасника Цицерона Варона, котрий написав книгу про дев'ять наук [8, с. 92]. Після Варона про *liberalis artes* згадує спершу А. Августин, а потім і М. Капела, але вже як про сім мистецтв (граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія і музика), відкидаючи медицину та архітектуру як практичні заняття, які Варон зараховував до вільних наук. Традицію семи вільних наук після М. Капели розвинув Боецій, розділивши цей ряд наук на *trivium*: граматику, риторику і діалектику та *quadrivium* – решта чотири. Утвердив такий поділ Касіодор, який написав працю “Про мистецтва і дисципліни свобідних наук” [9, с. 96] і заснував монастир Віваріум, де запровадив особливі правила *institutiones* – для духовної праці монахів. Одна їх частина складалася із *litterae divinae*, друга – із *litterae humanae*, куди входили сім вільних мистецтв. Потім інші школи використовували цю класифікацію, вона поширилася та вплинула на так званий гуманізм Ренесансу, у якому утвердилася *studia humanitatis*. До створення університетів XII–XIII ст. просвітницькими осередками були школи при монастирях. Саме тут набували популярності вільні науки (або, як їх почали називати, – гуманітарні), які протиставляли теології. Гуманітарні науки, на противагу божественним, вивчали тільки світське знання, що здебільшого стосувалося лише “земного” життя людини. До XIV–XV ст. саме богослов'ю надавали перевагу, а вже другорядну роль виконували *litterae humanae*. Але згодом в університетах настільки утвердилися *litterae humanae*, що в епоху раннього Відродження їх називають *studia humanitatis* або *studia humaniora* і вони посідають мало не перше місце. У 1490 р. вперше з'явився новий термін *humanista* (гуманіст) [15], що окреслював коло викладачів або знавців відповідної сфери гуманітарного знання: *giurista* (юрист), *canonista* (знавець канонічного права), *artista* (художник) і т. д. Гуманістами називали не лише викладачів гуманітарних наук, а й тих, хто їх вивчав. Це були освічені люди, виховані на засадах етики, літератури, філософії, граматики, риторики, арифметики і минулого, і тогочасних. Такий ідеал вихованої людини не був точною копією римського, бо хоч гуманісти й вивчали грецьку та римську культуру, але формувався образ нового і трансформованого гуманіста. К. Бурдах має рацію, стверджуючи, що мислителі цього періоду орієнтувалися на інший ідеал людини, що органічно поєднувався із тогочасним суспільством [3, с. 96–98], а не намагалися зберегти класичний тип ідеалу.

Основними гуманістами того часу називають Ф. Петрарку, К. Салютаті, Л. Бруні, П. Брачоліні, П. Верджеріо, Л. Вала, Е. Роттердамського та ін. Їх усіх об'єднувала ідея *humanitas*, суть якої – в удосконаленні людини через гуманітарні науки; згодом ідея набула розвитку в етико-політичних проблемах Нового часу та

Просвітництва: питання природного права людини, свободи вибору, гідності людини, моралі. Загалом традиція проіснувала до XIX ст., але в дещо розмитій формі: не було такого поширення *humanitas*, як за часів Цицерона та в XIV–XV ст., хоч ідея “людськості” не зникала. Значення *humanitas* як людини моральної, вихованої, освіченої збереглося донині.

Нове зацікавлення *humanitas* припадає на початок XIX ст., коли введено поняття “гуманізм”, яким сьогодні користується весь світ. Цей термін (нім. Humanismus) 1808 року вперше використав педагог Ф. Нітгамер у праці “Конфлікт філантропізму і гуманізму у теорії виховання-викладання нашого часу”, де захищає освіту, що орієнтується на класичну грецьку традицію виховання і водночас критикує практично-технічну освіту в реальних школах [15], бо перевага класичного підходу – в цілісному вихованні особистості, а не лише набуванні практичних навичок. 1859 року Г. Фойгт у “Регенерації класичної давнини” додає ще одне значення “гуманізму” – як культурного руху XIV–XVI ст. Відтоді це поняття входить у широкий обіг, охопивши всі аспекти змісту *humanitas*, якого воно набуло впродовж тривалої історії. Уже на початку XX ст. гуманізм – одна з найактуальніших тем, якою цікавляться в різних сферах людської діяльності. Проблема людяної людини дістає значного поширення, про цей ідеал усюди говорять і, щобільше, його починають незаперечно наслідувати, а К. Юнг, Е. Нойман та М. Гайдегер навіть виявлять у цьому кризу людини, яка втрачає здатність самостійно сутнісно мислити.

Отже, традиція гуманізму має тривалу історію й утверджується і далі. Ідеал “людяної” людини, що існує-трансформується, важливий для людства, але водночас треба усвідомлювати, що будь-який ідеал – омертвіння мислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Батлук О.* Цицерон и философия образования в Древнем Риме // Вопросы философии, 2000, № 2. С. 115–140.
2. *Бичков В.* Эстетика поздней античности. М.: Наука, 1981.
3. *Бурдах К.* Реформация. Ренессанс. Гуманизм. М.: РОССПЭН, 2004.
4. *Вейсман А.* Греческо-русский словарь. М.: Греко-лат. каб. Шичалина, 1991.
5. *Грималь П.* Цицерон. М.: Молодая гвардия, 1991.
6. *Йегер В.* Пайдейя. Воспитание античного грека. М.: Греко-лат. каб. Шичалина, 1997. Ч. 2.
7. *Маритен Ж.* От Бергсона к Фоме Аквинскому. Очерки метафизики и этики. М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2006.
8. *Петрова М.* Просопография как специальная историческая дисциплина (на примере авторов Поздней Античности Макробия Феодосия и Марциана Капеллы). СПб.: Алетейя, 2004.
9. *Соколов В.* Средневековая философия. М.: Высшая школа, 1979.
10. *Теренций.* Самоистязатель // Комедии. Харьков: Фолио, 2001. С. 111–205.
11. *Трофимук М., Трофимук О.* Латинсько-український словник. Львів: ЛБА, 2001.
12. *Хайдеггер М.* Письмо о гуманизме // Время и бытие. М.: Республика, 1993. С. 192–220.
13. *Хайдеггер М.* Учения Платона об истине // Время и бытие. М.: Республика, 1993. С. 345–361.

14. *Gellius A.* Attic nights /transl. by Rolfe J. Bk.6-13. London: Loeb classical library, 1927.
15. Humanismus. Wikipedia // <<http://de.wikipedia.org/wiki/Humanismus>>.
16. *Jaeger W.* Humanismus und theologie. Heidelberg: Kerle Verlag, 1960.
17. *Landmann M.* Philosophische Antropologie: menschliche Selbstdarstellung in Geschichte und Gegenwart. Berlin: Walter de Gruyter, 1982.
18. *Abbagnano N.* Humanism /transl. By Langiulli N. // The Encyclopedia of Philosophy. V 4 /Editor in Chief Paul Edwards // The encyclopedia of philosophy. V 3 and 4. New York, London: Macmillan, 1967. P. 69–72.
19. *Pfeiffer R.* Von den geschichtlichen Begegnungen der kritischen Philologie mit dem Humanismus // Ausgewählte Schriften. Aufsätze und Vorträge zur griechischen Dichtung und zum Humanismus. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1960. S. 159–174.
20. The Academics of Cicero /translated by James R. London: Machmillan and Co., 1885.
21. *Zielinski Th.* Cicero im Wandel der Jahrhunderte. Leipzig: B. Teubner, 1912.

THE ROLE OF GREEK PAIDEIA IN THE MAKING OF ROMAN HUMANISM

Larysa Mandryshchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: mandryschuk@gmail.com*

In this article the concept of humanitas is investigated. The understanding of concept of humanitas is reflected and found out his connection with greek παιδεία. It is explicated, that humanitas is the Latin translation of greek concept παιδεία, and the opposite meant to barbarus (savagery, lack of education, cruelty), that is education in the “liberal arts”, moral breeding, civilized, good attitude toward other. Is it well-proven that a greek concept παιδεία though means it education, studies, education, but, however, is not fully adequate to Roman humanitas. In obedience to this παιδεία it is more wide concept, than humanitas, because the purpose of greek education was in a root to change a man. It is demonstrated some change of value of concept of “human” in an epoch dark Ages, in Renaissance age and up to the XX cen. It is indicated the claim of Latin tradition of humanitas during already long history of its existence.

Key words: humanity, enlightenment, breeding, humanitas, παιδεία..

РОЛЬ ГРЕЧЕСКОЙ ПΑΙΔΕΙΑΣ В СТАНОВЛЕНИИ РИМСКОГО ГУМАНИЗМА

Лариса Мандрыщук

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
e-mail: mandryschuk@gmail.com*

Исследовано понятие *humanitas*. Отражено понимание понятия *humanitas* и обнаружена его связь с греческим *παῖδεία*. Выяснено, что понятие *humanitas* является латинским переводом греческого понятия *παῖδεία*, и обозначало противоположное к *barbarus* (дикости, необразованности, животному), то есть образованность через “благородные науки”, моральную воспитанность, цивилизованность, хорошее отношение к другим. Доказано, что греческое понятие *παῖδεία* хотя и означает воспитание, учебу, образование, но, все же, не является полностью адекватным к римскому *humanitas*. Согласно этому *παῖδεία* является более широким понятием, чем *humanitas*, потому что целью греческого воспитания было в корне изменить человека. Продемонстрировано некоторое изменение значения понятия “человеческого” в эпоху Средневековья, в эпоху Возрождения и вплоть до XX ст. Показано утверждение латинской традиции *humanitas* в течение уже длинной истории ее существования.

Ключевые слова: человечность, образованность, воспитанность, *humanitas*, *παῖδεία*.

Стаття надійшла до редколегії 21.01.2010

Прийнята до друку 28.03.2010